

Оксана Андріївна КУЛІШ

кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри інформаційних технологій, системної інженерії та дизайну Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління

**МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС ЩОДО
ВИЯВЛЕННЯ АРХЕТИПІВ У ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ**
(на прикладах власного проекту та експонатів)

***Анотація.** Відповідно до власних художніх пошуків розглядається явище архетипів культури універсального та локального значення в образотворчому мистецтві; окреслюються соціальні функції сучасної художньої творчості у вияві комунікації за тематичним принципом міфологічного жанру з його фольклорними ремінісценціями. У статті аналізується в соціально-культурному контексті іконічне вираження архетипів українського фольклору: небесні світила — сонце, місяць, зірки; природні елементи світобудови — вода, вогонь, земля, повітря; рослини — квітка, гілка; анімалістичні — риба, птах, комаха; предметні — перстень, корона, граблі; антропоморфний архетип — жінка.*

***Ключові слова:** архетип, міфологія, український фольклор, образ, тондо.*

У сучасному мистецтві чимало художників у творчості повсякчас звертаються до архетипів безпосередньо й природно, не обтяжуючи себе складним науковим процесом дослідження світової міфології, етнографії та культурологічних концепцій щодо вивчення традиційного мистецтва. Проте через усвідомлення суті архетипів більш глибинними за змістом постають твори тих митців, які ретельно працюють з етнографічними джерелами й дотримуються фольклорної семантики в композиціях авторських робіт декоративно-прикладного та образотворчого мистецтва.

У постановці проблеми статті не йдеться про високий критерій оцінювання майстерності художника тільки за мірою використання народних традицій і фольклорності у створенні художніх образів. Але йдеться, перш за все, про свідоме залучення до авторських композицій архетипів локальної культури, що становлять знаковий зразок досвіду людських по-

колінь на ґрунті їхньої духовної та матеріальної культури, що розвивалася на тій чи іншій території в певному середовищі. В українському мистецтвознавстві за аналітичним, іконографічним, іконологічним і компаративним методами вітчизняні вчені досліджували феномен українського ментального поля в народному та професійному мистецтві образотворчому та декоративно-прикладному (А. Бокотей, Р. Василик, В. Овсійчук, О. Осадча, Д. Кравач, О. Найден, І. Самотос, Р. Яців та ін.). Актуальність гармонійного виваженого дотримання фольклорної семантики в художніх творах митців просторових (статичних) видів мистецтва та візуальних образах дизайну розглядається в працях сучасних мистецтвознавців Черкащини О. Гладун, О. Лагоди [1].

Мета пропонованої публікації — виявити ремінісценції давніх міфологічних уявлень українського фольклору в сучасному культурному й художньому просторі. Завдання публікації — на прикладі персональної виставки О. Куліш “Українська міфологія: минуле і сучасність” проаналізувати явище осучаснення архетипів українського фольклору в композиційній образності художніх творів. Виставка відбулася в Черкаському обласному художньому музеї (20 серпня — 25 вересня 2014 р.), а також у виставковому залі науково-дослідного відділу “Народне декоративне мистецтво Канівщини” Шевченківського національного заповідника (14 жовтня 2014 р. — 15 січня 2015 р., Канів).

Як відомо, архетип (від гр. *arche* — початок і *typos* — образ) — це прообраз, початкова форма, зразок, модель культурно значущої дії, відносин, що передається від покоління до покоління на несвідомому рівні. За К. Юнгом, архетипи є вродженими психічними структурами колективного підсвідомого, спільного для всього людства; архетипи становлять результат історичного розвитку людства і визначають форму та композицію сновидінь, міфів, художньої творчості. Семантика міфологічних образів українського фольклору формувалася з первісних часів у надрах архаїчної культури та увібрала глибоке коріння мистецтва і традицій тих давніх суспільств, які мешкали на теренах сучасної України.

Згадана виставка є результатом апробації наукового дослідження локальних архетипів національної культури. Художньою ідеєю серії представлених робіт є іконічне вираження архетипів українського фольклору. Загальний задум полягає у вивченні основи міфологічної образності у світовому традиційному мистецтві, яке є сукупністю універсальних і локальних архетипів культури.

Наукова новизна статті полягає у виокремленні культурологічних ідей, які стосуються іконологічного аналізу експонованих робіт автора виставки за міфологічним жанром.

Художньою новизною серії представлених робіт є засіб передання сюжетно-тематичних композицій у тондо (італ. *tondo* — кругло) — станковий живописний твір чи скульптурний рельєф круглої форми. Термін “*tondo*” виник у мистецтві італійського Відродження, коли були створені зображення Мадонни з немовлям з композицією в колі. Автор показує мистецький синтез станкового та декоративного живопису, адже композиція творів включає живописні й фігуративні зображення з ритмічними повторами на тарелі (круглої чи овальної форми); також примітно, що в композиції відсутня лінія горизонту за творчим задумом, що дозволяє глядачеві поринути за межі наявного буття в трансцендентний світ міфології.

Проте декоративність присутня в серії досить умовно, адже головна функція декоративного мистецтва — прикрашання предметів ужиткової вартості — тут відсутня. Ці мальовані тарелі не мають ужиткового призначення, у них художніми засобами продуманого рисунку й кольору передається об'єктивна сутність міфологічних образів за принципом мімезису та прийомами стилізації, а композиція творів не впирається в раму. Отже, серія представлених тондо належить до образотворчого мистецтва.

Матеріалом зображення цієї серії тондо слугує ДВП, левкас, темпера, акрил, мастика; розмір тондо — коло діаметром від 23 см до 40 см (еліпс 42х31,2 см).

За концепцією виставки у творах автора головними є універсальні архетипи небесних світил: сонця, місяця, зірок, що присутні в кожній роботі. З природних стихій провідним є архетип Води — символ основної стихії світобудови, в якості іко-

нічного мотиву присутній і як хвиля, і як роса, і як краплі дощу. Архетип води супроводжується архетипом Риби — мешканки водної стихії. Але, окрім звичної для європейського ока форми риби, автор залучає, як виняток, ще один з варіантів іконічного подання архетипу риби — морський коник, адже це створіння в природі належить до родини риб — “морські голки”. Хоча виставка присвячена українській міфології, проте архетип риби полівалентний та присутній у міфології всіх народів і культур. Приміром, морський коник у східній (китайській) міфології є символом імператорського престижу та моралі [2].

1. Перше тондо “Вагітний морський коник” присвячено архетипу батька (іл. 1). У пошуку іконічного вираження символу батьківства варто звернутися до природи, щоб натрапити на це чудове створіння. Адже морський коник не просто належить до архетипу риби, він стосується архетипу і батька, і матері, тому що в природі самець морського коника і виношує, і сам народжує своїх малят, учить першим навичкам життя. Тому доречним є зображення цього представника водної стихії вагітним, з великим животом, наповненим малятами.

Семантично вагітний морський коник є уособленням багатства, надії на продовження роду та життя. Слід додати, що у списку ювілейних і пам’ятних монет вітчизняної нумізматики морський коник представлений як мешканець Чорного та Азовського морів ряду колючкоподібних риб, внесених до Червоної книги України.

2. Тондо “Рибка і бабка” має чотири архетипи: риба, комаха, вода і сонце (іл. 2). Іконічне подання комахи саме як бабки взято не випадково, адже обидва образи (риби і бабки) мають життєву дилему існування: доки лялечка бабки сформується в дорослу особину з крилами і феноменальним зоровим аналізатором, вона живе в замуленій воді поруч з мальками і на них, власне, полює. Проте, коли період дитинства минає, то вже риба полює на бабку, що літає над водою.

Архетип комахи сягає найдавніших часів, адже комахи з’явилися раніше від ссавців і на всіх щаблях розвитку людини комахи завжди були поруч. Зокрема, наука ентомологія засвідчує, що бабка в історії еволюції комах з’явилася ще за

мезозойської ери. У східній міфології, зокрема японській, бабка є символом хоробрості, відваги, воїнської мужності [3]; у символіці фен-шуй бабка означає витонченість.

Щодо архетипів української міфології та відведеній в ній ролі комахи, то тут образ бабки залучений до сучасного культуротворення художнього простору, в якому давно вже закріпився архетип бджоли-трудівниці. Проте, як зазначає вітчизняний філософ Н. Хамітов, “культура значною мірою є процес виявлення та осучаснення архетипів, але не абстрактно-безособово, а екзистенційно, особистісно, у творчості людей” [4, 20].

3. Тондо “Місячна риба” містить такі архетипи: риба, вода, місяць, зірки (іл. 3). В українських космогонічних переказах збереглося пошанування міфічної риби, яка була “спервовіку”: вона все бачила, все знає, що є і що буде, ще й має стати свідком кінця світу [5, 232]. Риба — хтонічна істота, пов’язана з потойбічним існуванням. Той самий зв’язок має і Місяць. Як зазначає дослідниця українських замовлянь М. Новикова, Місяць — повновладний “князь” нічного світу або ще “княжич”, “Володимир” на ім’я міфологічного князя в київських билинах і колядках, він суддя, верховний жрець, провісник і ясновидець; знає всю правду про світ і те, що поза світом, адже буває в царстві мертвих і все про нього знає. Саме тому Місяць причетний до охоронного світу предків-мерців [6, 199-201].

4. У тондо “Риба з перснем” акцентується увага на трьох універсальних архетипах: риба, перстень, вода (іл. 4). Смыслотворення цієї композиції в тому, щоби передати динаміку, де риба пірнає за коштовним перснем на дно моря чи іншої водойми. Так і в людському житті, щоби здобути щось цінніше, людина опиняється у критичній ситуації, на межі, на дні буття наодинці з викликами жорстокої реальності та власною підсвідомістю, яка ставить ультиматум: “Або відчайдушно боротися, або безславно загинути”.

Художня ідея тондо “Риба з перснем” стосується долі не тільки окремої людини, але й усього українського суспільства, часткою якого є кожна людина, що проживає на території нашої держави. Йдеться про важкі випробування українського народу, адже цю роботу автор створила у часовому відтинку

лютого 2014 р., відзначеного кривавим розгоном демонстрантів на Майдані в Києві та інших містах України, коли відбувалась Революція Гідності.

Перстень і корона належать до культурних універсалій предметного типу. Зокрема, у символіці української казки перстень виконує функцію оберегу, як той чарівний предмет, який допомагає героєві під час ініціації (обряду випробування) здобути езотеричні знання, усілякі матеріальні цінності й збудувати щасливе подружнє життя. Тож маємо надію, що український народ як громадянське суспільство пройшов своє випробування Революцією Гідності.

5. У тондо “Цар-риба” виразно сприймаються чотири архетипи — риба, корона, зірка, повітря (та опосередковано п’ятий — вода) (іл. 5). Корона як коштовний головний убір є символом не лише королівської влади, а й символом успіху, так званого “коронного” досягнення в житті. За К. Юнгом, сяюча корона є переважно символом досягнення вищої мети в еволюції — той, хто завоює себе, отримує вінець вічного життя [7, 263-264]. Тому вельми показово, що у верхівці корони зображена зірка, адже численні смисли зорі в українському фольклорі передбачають, окрім іншого, таке значення — кожна людина має на небі свою зірку.

Державна символіка корони має прямий стосунок до ідейного принципу цього художнього твору як перемоги українського народу у визвольній боротьбі з владним криміналітетом, утвердження свідомого вибору громадянського волевиявлення і становлення нового типу демократичної влади української держави європейського, а не пострадянського (чи проросійського) зразка.

Примітно, що, як і в роботі “Риба з перснем”, у цій композиції намальовані кульки повітря з рота риби, що означає символічне подання природної стихії повітря.

6. В образній структурі тондо “Пташка Щастя — Золота троянда” задіяні чотири архетипи: пташка, квітка-троянда, сонце і вода (іл. 6). Предметом зображення слугує українська колядка про створення людини і людської душі, де говориться, що людей розмножила по світу птиця [8, 131]. Семантичний

ряд образотворчого подання цієї міфологеми: пташка — це сила Бога, Життєва сила; троянда — в українській міфології “Цар-квітка”, символ життя, радості та краси [9, 442]; золота троянда — сонячна квітка богині кохання Лади; сама Лада — мати Сонця [10, 271]. Сонце — емблема сонячного божества Дажбога, що дає силу тепла й світла; хвилі — це Води світового океану та первозданна матерія.

7. Тондо “Пташка Щастя — Євросоюз” зберігає вже описану символіку (іл. 7). Проте замість хвиль тут намальоване синє коло, на тлі якого рівномірно всіяно 12 жовтих зірок, що відповідає символіці прапора Євросоюзу. Згідно з офіційним викладом, дванадцять незмінних зірок, розташованих у колі на синьому тлі, символізують солідарність і гармонію між народами Європи [10].

Загалом, колористика художніх образів у композиції цього тондо символічна в поєднанні жовто-блакитних кольорів, що відповідає двом кольорам державного прапора України.

У тондо “Пташка Щастя — Євросоюз” стихія Води має іконічне вираження краплями роси на пелюстках Золотої троянди та на її листі, навіть часто з червоними рефlekсами як символом крові загиблих, понівечених і пораних героїв України. Тут ідеться про криваві події в Києві з другої декади січня-лютого 2014 року — Майдан, хоча він почався наприкінці 2013 р. мирними акціями протесту українських громадян, які виступили проти відмови уряду підписувати угоду про асоціацію з Євросоюзом. Майдан — символ боротьби українського народу з диктаторською бандитською владою за людські громадянські права, це українська національно-визвольна революція за те, щоби достойно жити у своїй державі в дружньому європейському співтоваристві. Події Майдану з поваленням бандитської влади отримали назву “Революція Гідності”. Ці події з Києва розгорнулися по всій Україні, перейшли на новий політично-економічний щабель з’ясування внутрішніх проблем та інформаційно-воєнної загрози від зовнішнього ворога, зокрема війною з Росією, зрештою новий етап налагоджування мирного життя громадянського суспільства України. Безперечно, у тондо “Пташка Щастя — Євросоюз” фіксується істо-

ричний період не деклараційної, а справжньої боротьби народу за незалежність нашої багатонаціональної української держави. На цьому наголошує напис на чорному тлі композиції, пронизаної сонячними променями: “Україна 2014-2015”.

8. У тондо “Птах і риба — деміурги” змальований сюжет, взятий з природи [11, 93]. Зокрема, тут зображена сцена полювання скопи, коли вона, пірнувши у хвилі, успішно зловила здобич (іл. 8) (скопа — великий хижий птах ряду соколоподібних, що полює на рибу і харчується нею).

Сюжетом, де птах вихоплює з води рибу, автор звертається до підсвідомого сприйняття глядача, а саме: за аналогією з тваринним світом, цей сюжет спроектований у екзистенційний вимір людського буття, коли для людини постає проблема — не тільки здобути перемогу в чомусь, але й мати змогу жити з нею далі гідним життям переможця.

Щодо міфологеми тондо під назвою “Птах і риба — деміурги” слід зазначити, що у світовій міфології і птах, і риба задіяні в міфах космогонічного типу як ті, що створюють світ, тобто деміурги. Особливо це стосується образу сокола-першоптаха, він і добрий геній (найвищий ступінь обдарованості) в українській міфології, та образу риби, яка символізує плодючість, багатство, мудрість і сексуальну силу [9]. До прикладу, в українських стародавніх колядках сокіл, далекозорий приятель господаря, з райського дерева побачивши рибу на далекому морі, ловить її та приносить на Святу вечерю [9, 418].

У роботі “Птах і риба — деміурги” увага зосереджується на екзистенційній діалектиці — єдності та боротьбі протилежностей, які в підсумку разом розв’язують глибинні проблеми особистісного людського існування. Адже в цьому тондо зображено політ представників протилежних стихій — птаха й риби, причому хвилі розступаються і утворюють коридор для польоту.

9. Тондо “Русалки” присвячено давньослов’янському святу Русалії або Русальному тижню, що є сьомим тижнем після Великодня, тобто тижнем перед Зеленими святами [9, 447] (іл. 9). За художньою ідеєю, тут зображено три русалки на хвилях, які плінуть у просторі композиції довкола Місяця — русалчиного Сонця. У руках вони тримають граблі, якими

проводять смуги дощу, тому що протягом Русального тижня йдуть короткочасні чи тривалі (у різних регіонах України) рясні дощі. Зокрема, в українському писанкарстві грабельки як мотив є символом дощу, води, що сходить з неба до землі та єднає їх (або ж дівчину з хлопцем) [12]. Щодо предметного архетипу грабель в концепції виставки, актуальним для нашої сучасної політичної та правової культури суспільства є вираз навмисно із українських ідіом: “Наступати на ті самі граблі”.

Обабіч кожної русалки в’ється стебло хмелю, який є священною рослиною весняно-літніх календарних свят і втілює (як і папороть) прагнення вологи [9, 447].

Уся композиція створена з ритмічними повторами однакових елементів зо три рази, та й загальна конфігурація групи фігур русалок подібна до обрису символічного знаку язичницького Трирога на українських писанках. У цьому контексті число три не випадкове, адже Триріг — знак святого вогню і Святої Трійці [12, 387]. Зрештою, Русальний тиждень в українських календарно-обрядових традиціях триває три дні перед празником святої Трійці й три дні після неї, звідси назва — Русальні проводи.

10. У тондо “Цвіт папороті” для створення художньої ідеї чудодійної квітки залучено три архетипи: вогню, зірок і рослинний архетип — гілля папороті (саме гілля, адже, за відомостями біології, папороть не має справжнього листа, але має цілу систему пласких гілок) (іл. 10).

На свято Купала припадає літній сонцеворот. За українськими народними віруваннями, у Купальську ніч раз на рік або раз на три-п’ять років рівно опівночі в глушині розквітає цвіт папороті; блакитний вогонь тієї квітки з тріскотом спалахує, на мить виростає вгору і осипається — це квітка щастя, за неї точиться страшна боротьба між злими і добрими духами, “нечистою силою” і людиною [9, 225]. За сюжетом міфу, “нечиста сила” не допускає людину до чудодійної квітки, краде цвіт папороті собі, тому вона така всезнаюча й усемогутня [9, 225]. Щоб наблизити давній український міф до реалій сучасності, автор звернулася до конвенційного знаку долара. Тобто зобразила полум’я квітки папороті в стилізованому вигляді аме-

риканського долара, адже американський долар — еквівалент золота в сучасному фінансовому світі.

Колористичне вирішення характеру композиції кожного тондо серії художніх робіт підкреслено активністю барв на чорному тлі, що, по суті, вказує не тільки на нічне небо, але й на архетип землі — родючого чорнозему України.

У річищі мистецтвознавчого дискурсу слід зробити висновки про те, що продумані композиційні засади серії авторських тондо інтерпретують міфологічні сюжети за новітньою художньою манерою, адже мистецький доробок художника невіддільний від суспільно-політичних подій, у які екзистенційно “закинутий” кожний митець, як і кожна звичайна людина. При цьому явище осучаснення архетипів українського фольклору у творчості окремо взятого художника більш виразно візуально та емоційно сприймається глядачем-реципієнтом, що вищий у цього художника аксіологічний рівень пізнання локальних архетипів на основі вітчизняної міфології.

Отже, відповідно до теми виставки О. Куліш “Українська міфологія: минуле і сучасність”, образотворче вираження базисних елементів української міфології (у колядках, щедрівках, веснянках, замовляннях, казках, календарній обрядовості) автор подала у наступному переліку окремих архетипів:

1) архетипи небесних світил — сонце, місяць, зірки, що присутні майже в кожній роботі; 2) архетипи природних стихій і елементів світобудови — провідний архетип води (намальований і як хвиля, і як роса, і як краплі дощу), також вогонь, земля, повітря; 3) рослинні архетипи — квітка, гілка; 4) анімалістичні архетипи — риба, птах, комаха; 5) антропоморфний архетип — жінка; 6) предметні архетипи — перстень, корона, граблі.

Ремінісценції давніх міфологічних уявлень українського фольклору відобразилися в художніх образах, виявлених у екзистенційній діалектиці сучасної культури і на рівні окремо взятої людини, і на рівні всього українського суспільства. Це, приміром, тондо “Пташка Цаця — Євросоюз”, “Птах і риба — деміурги”, “Рибка і бабка”, “Вагітний морський коник”.

1. Гладун О. Візуальна мова графічного дизайну як комунікативна знакова система / Ольга Гладун // Вісник Харківської академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. пр. [за ред. Даниленка В.Я.]. — Х. : ХДАДМ, 2012. — № 15. — С. 11-14. 2. Китайские крыши / [Електрон. ресурс]. — Режим доступа: <http://olga-yangirova.livejournal.com/120524.html>
3. Значение тату “Стрекоза” / [Електр. ресурс]. — Режим доступа: <http://tattooinfo.ru/znachenie/strekozy.html> 4. Хамітов Н. Філософський словник. Людина і світ / Назіп Хамітов, Світлана Крилова. — К. : КНТ, Центр навчальної літ., 2007. — 264 с. 5. Таланчук О. Риба / Олена Таланчук // 100 найвідоміших образів української міфології [Під заг. ред. О. Таланчук]. — К. : ТОВ “Автограф”, Книжковий дім “Орфей”, 2007. — С. 230-232. 6. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь / Марина Новикова // Українські замовляння [упор. М.Н. Москаленко; автор передмови та коментаря М.О. Новикова]. — К. : Дніпро, 1993. — С. 7-29, С. 199- 306. 7. Керлот Х.Э. Словарь символов / Хуан Эдуардо Керлот [отв. ред. С. Пролеев ; переводчики: Н. Богун, Ю. Данько, С. Козунина и др.]. — М. : “REFL-book”, 1994. — 608 с. 8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології [2-е вид.] / Іван Нечуй-Левицький. — К. : Обереги, 2003. — 144 с. — (Б-ка укр. раритету). 9. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М. Войтович. — К. : Либідь [Голов. редакція літ. з гуманітарних наук], 2002. — 664 с. ; іл. 10. Прапор Європи [Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії] / [Електр. ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. 11. Велика ілюстрована енциклопедія тварин: [пер. з нім. / текст Ф. Керфоллі і М. Феррарі ; іл. І. Сталіо, А. Катуччі і А. Моранді]. — К. : Махаон-Україна, 2005. — 240 с. : іл. 12. Музиченко Я. Писанка / Ярослава Музиченко // 100 найвідоміших образів української міфології [під заг. ред. О. Таланчук]. — К. : ТОВ “Автограф”, Книжковий дім “Орфей”, 2007. — С. 386-390.

Annotation

Oksana Kulish. Discourse of art criticism regarding identify archetypes in artistic creativity (with examples own project and exhibits). In accordance with own artistic search consider phenomenon of culture archetypes universal and local importance in the figurative art; of described in general form the social functions of modern art in the manifestation of communication according to thematic principle mythological genre with folklore reminiscences. This article analyzes the socio-cultural context descriptive archetypes expression Ukrainian folklore, such as: celestial bodies — the sun, moon, stars; natural elements of the universe — water, fire, earth, air; plants — flower, branch; animalistic — fish, birds, insects; object — ring, crown, rake; anthropomorphic archetype — a woman.

Key words: archetype, mythology, Ukrainian folklore, image, tondo.

Аннотація

Оксана Кулиш. Искусствоведческий дискурс по выявлению архетипов в художественном творчестве (на примерах собственного проекта и экспонатов). Согласно собственных художественных поисков рассматривается явление архетипов культуры универсального и локального значения в изобразительном искусстве; охарактеризованы в общем виде социальные функции современного художественного творчества в проявлении коммуникации по тематическому принципу мифологического жанра с его фольклорными реминисценциями. В статье анализируется в социально-культурном контексте иконическое выражение архетипов украинского фольклора: небесные светила — солнце, месяц, звезды; природные элементы мироздания — вода, огонь, земля, воздух; растения — цветок, ветка; анималистические — рыба, птица, насекомое; предметные — перстень, корона, грабли; антропоморфный архетип — женщина.

Ключевые слова: архетип, мифология, украинский фольклор, образ, тондо.

1

2

3

4

5

10

